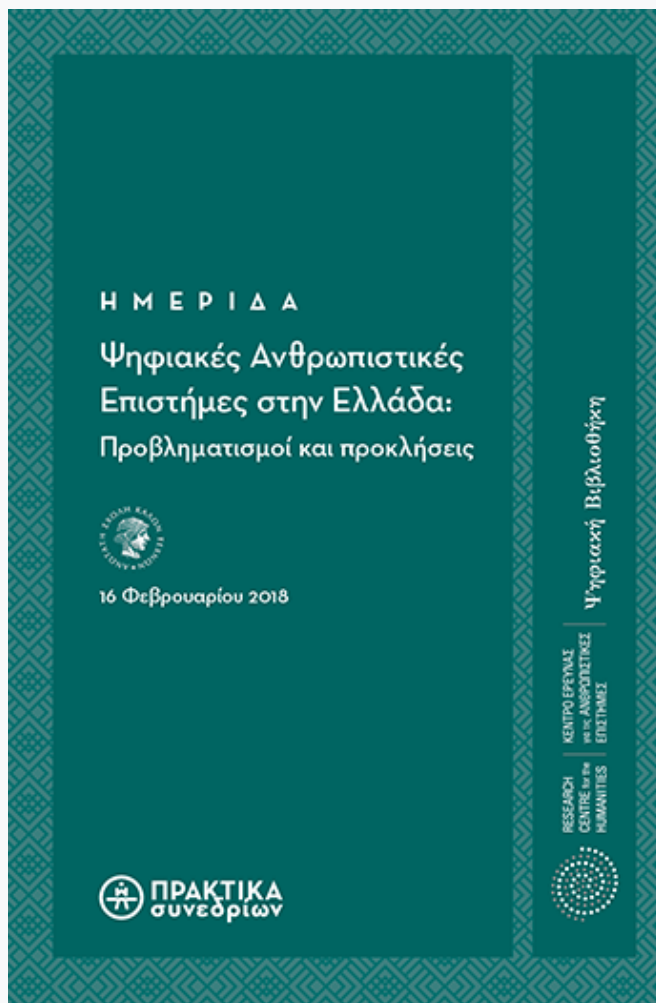

Πρακτικά Συνεδρίων

(2023)

Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες στην Ελλάδα: προβληματισμοί και προκλήσεις (16 Φεβρουαρίου 2018)

Η ιστορία στον αστερισμό του ψηφιακού φετιχισμού

Ηλίας Στουραΐτης

doi: [10.12681/praktika.5214](https://doi.org/10.12681/praktika.5214)

Η Μ Ε Ρ Ι Δ Α

Ψηφιακές Ανθρωπιστικές
Επιστήμες στην Ελλάδα:
Προβληματισμοί και προκλήσεις

16 Φεβρουαρίου 2018

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
συνεδρίων

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
για τις ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

RESEARCH
CENTRE for the
HUMANITIES

Ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες στην Ελλάδα: Προβληματισμοί και προκλήσεις (Αθήνα, 16 Φεβρουαρίου 2018)

Επιστημονική επιμέλεια: Πέτρος Πετρίδης

Ηλίας Στουραϊτης

Η ιστορία στον αστερισμό του ψηφιακού φετιχισμού: Μύθος ή πραγματικότητα;

<https://doi.org/10.12681/praktika.5214>

© Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ 2023

ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΣΥΝΕΚΔΟΤΗΣ

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης

(<https://e-proceedings.e-publishing.ekt.gr/index.php/praktika>)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Πελαγία Μαρκέτου

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Εύη Καλογεροπούλου

ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ

Γιώργος Ρεγκούκος

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ

Αθηνά Μποζίκα

Επιστημονική Επιτροπή

Άντα Διάλλα Καθηγήτρια Ευρωπαϊκής Ιστορίας,

Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Μάρω Γερμανού Καθηγήτρια Αγγλικής Λογοτεχνίας,

Τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ελένη Γούστη-Σταμπόγλη Ιστορικός, Εκδότρια

Καλλιρρόη Λινάρδου Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης του Βυζαντίου και του Δυτικού

Μεσαίωνα, Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Μυρτώ Μαλούτα Επίκουρη Καθηγήτρια Ελληνικής Παπυρολογίας,

Τμήμα Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ISBN 978-618-85268-8-4

www.rchumanities.gr

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Η ιστορία στον αστερισμό του ψηφιακού φετιχισμού: Μύθος ή πραγματικότητα;

Ηλίας Στουραϊτης

Εισαγωγικά

Στο φως της τέταρτης βιομηχανικής επανάστασης υπό το πρίσμα των ψηφιακών διαθλάσεων, οι ανθρωπιστικές σπουδές περνούν μια κρίση που αφορά τη δομική υπόστασή τους, το περιεχόμενο και την επαφή τους με την κοινωνία. Ας θυμηθούμε ότι οι ανθρωπιστικές επιστήμες ως χώρος ελεύθερης αναζήτησης και σκέψης έρχονταν σε αντιδιαστολή με τις επιχειρηματικές πρακτικές της αγοράς, ενώ η ύπαρξή τους εδραιώθηκε με τις χρηματοδοτήσεις των εθνικών κρατών τον 19ο αιώνα (Λιάκος 2010). Η αλλαγή παραδείγματος για τις ανθρωπιστικές σπουδές μέσω των κοινωνιών της γνώσης ανέτρεψε τις υπάρχουσες κυρίαρχες αυθεντίες και δημιούργησε νέες προκλήσεις με τη διάδοση της συλλογικής γνώσης (Κονδύλης 1998). Οι ανθρωπιστικές σπουδές βρέθηκαν αντιμέτωπες με νέα μέσα παραγωγής, διακίνησης και παροχής γνώσης που δεν περικλείονταν στα στενά όρια των αιθουσών διδασκαλίας και τις βιβλιοθήκες.

Τώρα πια οι ανθρωπιστικές επιστήμες είναι αντιμέτωπες με μια υπαρξιακή κρίση, η οποία πηγάζει από τις ευρύτερες κοινωνικές μεταπλάσεις που έφεραν η τέταρτη βιομηχανική επανάσταση, η παγκοσμιοποίηση, η κατάρρευση της έννοιας της προόδου, η κλιματική αλλαγή και η μεταναστευτική κίνηση. Σε μια κοινωνία ανοιχτής γνώσης, οι ανθρωπιστικές επιστήμες αξιοποίησαν στοιχεία των κοινωνικών επιστημών και διεύρυναν την παρουσία τους στα «νέα μέσα» του 21ου αιώνα, προτείνοντας μια πλουραλιστική προσέγγιση πληροφοριών και απόψεων που δεν συσχετίστηκε με αξιολογική κρίση, αλλά με την κυριαρχία του εαυτού που γνωρίζει από τον όγκο των δεδομένων. Η έννοια της «ψευδοκυριαρχίας» του ατόμου ως καταναλωτή το έχει καταστήσει συνένοχο και συμμετέχο σε επιδιώξεις της καπιταλιστικής κοινωνίας (Miles 1998, 155-156). Η απουσία κεντρικού ελέγχου αξιολόγησης του περιεχομένου και ο καταιγισμός πληροφοριών οδηγούν σε αυτή την ψευδαίσθηση γνώσης και κυριαρχίας του μεταμοντέρνου ανθρώπου.

Αναφορικά με την ιστορία, τόσο ο τρόπος επικοινωνίας των κοινωνιών με το ιστορικό παρελθόν όσο και ο τρόπος αντίληψης της ιστορίας βρίσκονται σε μια αναπλαισίωση. Ο Simon (2019) χαρακτηρίζει ως πρωτοφανή τη χρονική περίοδο που ζούμε στον 21ο αιώνα, αφού οι κοινωνίες δεν ακολουθούν τον διαχωρισμό

παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος όπως τον απέδωσε ο Hartog (2003) με τα καθεστώτα ιστορικότητας. Η οπτική του παρόντος ανάλογα με το πρόβλημα που αντιμετωπίζει η εκάστοτε κοινωνία τη δεδομένη χρονική στιγμή, το χωρικό περιβάλλον και την αντίστοιχη κοινωνική πρακτική, προσδιορίζει το παρελθόν και το μέλλον της (Simon και Tamm 2021). Οι τεχνολογικές εξελίξεις δημιουργούν μια νέα συνθήκη πλουραλιστικών αντιλήψεων για το ιστορικό παρελθόν και μια σειρά νέων προσδοκιών για το μέλλον. Υπό την επίδραση αυτών των αλλαγών, η ιστορία έχει εμπλακεί στη διεγκυστίνδα ανάμεσα σε έναν ψηφιακό φετιχισμό και στην αναζήτηση παραδείγματος για την ψηφιακή της διάσταση.

Το παρόν κείμενο σκοπεύει να φωτίσει ορισμένες πτυχές της ψηφιακής ιστορίας. Αρχικά, θα παρουσιάσει εν συντομία την εννοιολόγηση του όρου και στη συνέχεια θα επικεντρωθεί σε τρεις βασικούς άξονες προβληματισμού: ο πρώτος αφορά την ακαδημαϊκή έρευνα και τη σχέση της με το ψηφιακό περιβάλλον· ο δεύτερος τον διάλογο ανάμεσα στην ψηφιακή και τη δημόσια ιστορία· τέλος, ο τρίτος άξονας εξετάζει πώς η ψηφιακή ιστορία μεταπηδά στην εκπαίδευση αναδεικνύοντας μια σειρά από προκλήσεις. Αν και η πρώτη αίσθηση που δημιουργήθηκε με την αξιοποίηση της τεχνολογίας ήταν η επιμονή στο καινούριο και το εντυπωσιακό, πράγμα που συνδυάστηκε με τον κορεσμό από την καινοτομία στον δυτικό κόσμο, είναι πια σκόπιμο να εξεταστούν η τεχνολογική διάσταση και οι δυνατότητες που προσφέρει, ώστε να γίνουν αντιληπτοί οι νέοι συσχετισμοί.

Ο όρος «ψηφιακή ιστορία»

Ας ξεκινήσουμε με την ανάλυση του όρου ψηφιακή ιστορία για να κατανοήσουμε τους συσχετισμούς. Ο όρος πρωτοεμφανίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1990 (Ayers 1999) και συζητείται ευρέως από το 2005 (Andersen 2002· Lee 2002· Cohen και Rosenzweig 2005). Εννοιολογώντας τον όρο ψηφιακή ιστορία θα λέγαμε ότι είναι μια προσπάθεια διερεύνησης και αναπαράστασης του παρελθόντος, η οποία λαμβάνει χώρα σε συνάρτηση με τις τεχνολογίες επικοινωνίας των υπολογιστών, τα ψηφιακά δίκτυα και τα συστήματα λογισμικού (Seefeldt και Thomas 2009). Κοντολογίς, ως ψηφιακή ιστορία περιγράφονται η ιστορική έρευνα που βασίζεται στις πρωτογενείς πηγές που διατίθενται ως ηλεκτρονικά δεδομένα, ψηφιοποιημένα ή δημιουργημένα πρωτογενώς στον ψηφιακό χώρο (digital born), καθώς και οι αφηγήσεις που διαμορφώνονται με βάση αυτές τις έρευνες (Lee 2002). Η ψηφιακή ιστορία, λοιπόν, δεν αναφέρεται μόνο σε παραδοσιακές αφηγηματικές πηγές που ψηφιοποιούνται και παρουσιάζονται στο διαδίκτυο, αλλά εστιάζει στον μεταϊστορικό διάλογο, οποίος

ξεπερνά τα στενά πλαίσια του παραδοσιακού ιστορικού και διερευνά νέες μορφές αφηγήσεων βασισμένες στον ψηφιακό ιστό.

Η ανάπτυξη της ψηφιακής ιστορίας σχετίζεται με τον εκδημοκρατισμό του προσωπικού υπολογιστή, τα δίκτυα εφαρμογών και την ανάπτυξη των ανοιχτών λογισμικών (Thomas 2004· Cohen και Rosenzweig 2005· Graham κ.ά. 2015). Συγκροτώντας μια γενεαλογία της ψηφιακής ιστορίας, αυτή αναδεικνύεται ως απόγονος της ποσοτικής και υπολογιστικής ιστορίας που τα ίχνη του εντοπίζονται από τη δεκαετία του 1940 έως και τη δεκαετία του 1960 (Thomas 2004· Graham κ.ά. 2015). Άλλες πάλι προσεγγίσεις επιμένουν ότι ανήκει στην κληρονομιά της δημόσιας και προφορικής ιστορίας (Noiret [2011] 2012· Scheinfeldt 2014) ως νεότερο πεδίο διερεύνησης. Από τις αρχές του 21ου αιώνα, η ψηφιακή ιστορία αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών (Schreibman κ.ά. 2004· Kirschenbaum 2010· Gold 2012) που σχετίζεται με τρεις βασικούς άξονες: την ακαδημαϊκή έρευνα, τη δημόσια ιστορία και τη μετατόπιση του διδακτικού αντικειμένου (Robertson 2016).

Οι τρεις προηγούμενοι άξονες φωτίζουν τον τίτλο του παρόντος κειμένου, αφού η ιστορία στην ψηφιακή της διάσταση βρίσκεται ανάμεσα σε μια εποχή που επιτάσσει να αντιμετωπίζεται η τεχνολογία ως φετίχ και σε εκείνη που την αξιοποιεί στοχαστικά και με πρόσημο της διερεύνησης τη διάδραση ανάμεσα σε άνθρωπο και υπολογιστή. Η ακαδημαϊκή έρευνα στρέφεται στη μετατόπιση των βιβλίων ή εν γένει των πηγών προς την ψηφιακή μορφή και με τη βοήθεια ψηφιακών εργαλείων αναλύει το περιεχόμενο των κειμένων, ενώ οι έρευνες σε μεταϊστορικές αφηγήσεις παραμένουν ελάχιστες. Ο δεύτερος άξονας αναφέρεται στη σχέση δημόσιας ιστορίας και ψηφιακής ιστορίας. Βασικό σημείο συζήτησης εδώ αποτελεί το ζήτημα αν οι δύο όροι ταυτίζονται και κάτω από ποιες προϋποθέσεις συντελείται αυτό, ενώ η μεγάλη πρόκληση παραμένει η διερεύνηση της σχέσης των ανθρώπων με το ιστορικό παρελθόν μέσω του ψηφιακού ιστού. Ο τρίτος άξονας διαπερνά την εκπαιδευτική διαδικασία και εστιάζει στις προσπάθειες που έχουν γίνει για την αξιοποίηση της ψηφιακής τεχνολογίας στις τρεις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Σε αυτό το πεδίο παρουσιάστηκε μια έντονη διάθεση να αναδειχθεί η ψηφιακή τεχνολογία ως παράγοντας ανανέωσης της διδασκαλίας της ιστορίας, δίχως πάντοτε να εστιάζει σε ποιοτικά χαρακτηριστικά. Αυτή η κατ' επίφαση εξέλιξη του αντικειμένου της ιστορίας στη νέα εποχή δεν συμβαδίζει πάντοτε με την ουσιαστική αξιοποίηση του αντικειμένου, αλλά με την υποστήριξη της διδασκαλίας.

Αλλαγές στην ακαδημαϊκή έρευνα από την ψηφιακή μορφή της ιστορίας

Η ακαδημαϊκή έρευνα εστιάζει στην ανασύσταση των παραδοσιακών πηγών και βιβλίων στο ψηφιακό περιβάλλον. Οι προηγούμενες δεκαετίες έδωσαν έμφαση στην ψηφιοποίηση των πηγών και στη διάθεσή τους στο ερευνητικό κοινό με ελεύθερη πρόσβαση. Η διάθεση των αρχειακών πηγών στο ευρύ κοινό και την ερευνητική κοινότητα έδωσε τη δυνατότητα να καλλιεργηθεί μια εξοικείωση με το αρχειακό υλικό, που δεν βρισκόταν πια στις βιβλιοθήκες, αλλά σε βάσεις δεδομένων. Αυτή η αναδιάρθρωση των αρχείων έφερε αλλαγές στον τρόπο λειτουργίας του ερευνητικού κοινού, αλλά και των ιστορικών. Δεν ήταν μόνο ο τρόπος αξιοποίησης του υλικού ή ακόμη η νέα μέθοδος που ακολουθείται για τη διερεύνηση του υλικού τους, αφού οι ιστορικοί αναζητούν πια απαντήσεις στα ερωτήματά τους με βάση προδιαγεγραμμένες λογικές και στρατηγικές των βάσεων δεδομένων που κάποιοι άλλοι δημιούργησαν γι' αυτούς. Η ψηφιακή καταλογογράφηση και η παρουσίαση των ψηφιοποιημένων εγγράφων βασίζονται σε αλγοριθμικές λειτουργίες των βάσεων δεδομένων σε συνάρτηση με τον τρόπο παρουσίασης και σχεδιασμού από τους ιστορικούς και μη.

Η επόμενη φάση (περίπου από την πρώτη δεκαετία 21ου αιώνα) περιλάμβανε την αξιοποίηση ψηφιακών εργαλείων, με σκοπό τη διερεύνηση του περιεχομένου των ψηφιοποιημένων πηγών, και τη δικτύωση των ερευνητών με σκοπό να μπορούν να ενώσουν τις φωνές τους προσεγγίζοντας το περιεχόμενο ευρύτερων ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών. Τα ψηφιακά εργαλεία αξιοποιήθηκαν για την ανάλυση των ψηφιοποιημένων πηγών και για την αποδόμηση των κειμένων έτσι ώστε να αναδειχθούν δίκτυα σχέσεων με βάση τις επιλογές λέξεων και φράσεων από τους δημιουργούς των κειμένων. Αυτές οι διερευνήσεις εστιάζουν και πάλι στην παραδοσιακή λογική ανάλυσης των κειμένων με τη βοήθεια των ψηφιακών τεχνολογιών. Οι ψηφιακές τεχνολογίες βρίσκονται στο επίκεντρο της διερεύνησης του κειμένου και όχι στον τρόπο αξιοποίησης της ψηφιακής τεχνολογίας με βάση το κείμενο. Αυτή την απόκλιση έχουν σημειώσει θεωρητικοί της πληροφορικής οι οποίοι με έναν έντονο αναστοχαστικό τρόπο διαπίστωσαν ότι η επιμονή στην εξέταση των κλασικών κειμένων περιόρισε τη μελέτη αναφορικά με την επίδραση της τεχνολογικής διάστασης στην καθημερινή εμπειρία των ανθρώπων. Η διερεύνηση των δεδομένων που παράγουν οι ψηφιακοί χρήστες (born-digital) αποτελεί μια μεγάλη πρόκληση για τους ιστορικούς και τη μεθοδολογία της δράσης, αλλά και της κατανόησης με σκοπό την ανάπτυξη ουσιαστικών μεταϊστορικών ερωτημάτων γι' αυτές τις αφηγήσεις.

Η επονομαζόμενη «επανάσταση των δεδομένων» (Kitchin 2014) αποτελεί ένα κομβικό σημείο για την αντίληψη της ιστορικής έρευνας σε αυτή τη νέα εποχή, το

οποίο θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη από τους ιστορικούς. Η μαζική παραγωγή δεδομένων στον ψηφιακό χώρο επηρεάζει πολλαπλώς τη μεθοδολογία της ιστορικής έρευνας, όσο και την ανάλυσή της (Putnam 2016). Οι χρήστες παράγουν καθημερινά δεδομένα, τα οποία δεν καταστρέφονται και παραμένουν για πάντα σε αποθηκευτικές μηχανές. Η λήθη αποτελεί πια βασικό ζητούμενο, αφού οι χρήστες θεωρούν ότι χάνουν τα δεδομένα τους, αλλά στην πραγματικότητα αυτά παραμένουν πάντα αξιοποιήσιμα σε αποθήκες από έναν περιορισμένο αριθμό ανθρώπων. Αν και η πληθώρα δεδομένων θεωρείται μεγάλη, οι ιστορικοί –πόσο μάλλον οι χρήστες– δεν έχουν πρόσβαση σε όλα τα δεδομένα, και ειδικά σε όσα έχουν διαγραφεί, αλλά παραμένουν πάντοτε αποθηκευμένα σε ψηφιακούς αποθηκευτικούς χώρους των εταιρειών.

Επιπλέον, εγείρονται ζητήματα σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο οι ιστορικοί αντιλαμβάνονται την παρούσα εποχή και τον ρόλο τους σε θέματα διαφύλαξης του ψηφιακού υλικού, όπως συμβαίνει με τη διαμεσολάβηση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και άλλων εφήμερων δεδομένων που βασίζονται στο διαδίκτυο (Rosenzweig 2003· Webster 2015). Η κατανόηση της σημασίας αυτών των δεδομένων συσχετίζεται με την ανάλυση των σχετικών μέσων, την κατανόησή τους, την αναθεώρηση της σημασίας που προσλαμβάνει η λέξη «αρχείο» σε ψηφιακό περιβάλλον το οποίο δεν σχετίζεται με ψηφιοποιημένο αρχειακό υλικό. Αυτό που έντονα διακυβεύεται αυτή τη στιγμή είναι η διεπιστημονική συνεργασία, ακόμη και η εξάρτηση της ιστορίας από άλλα γνωστικά αντικείμενα, είτε αναφερόμαστε στις ανθρωπιστικές και τις κοινωνικές επιστήμες (ανθρωπολογία, κοινωνιολογία, επιτελεστικές τέχνες κ.ά.) είτε στην πληροφορική (υπολογιστική γλωσσολογία, οπτική ανάλυση κ.λπ.) και στις μελέτες λογισμικού που προαναφέρθηκαν. Πράγματι, η χρήση διεπιστημονικών μεθοδολογιών και η υιοθέτηση νέων επιστημολογιών από τους ιστορικούς (εξόρυξη δεδομένων και οπτικοποίηση, GIS, κωδικοποιημένη κριτική έκδοση) φωτίζουν την ανάγκη να διερευνηθεί η προσαρμογή τους σε ένα περιβάλλον κοινής κουλτούρας με την πληροφορική και τα μαθηματικά (Genet 1986· Lamassé και RYgiel 2014).

Παράλληλα, τα δεδομένα δημιουργούν ορισμένα σημαντικά διεπιστημονικά ζητήματα σχετικά με τη συλλογή, την αποθήκευση, την αρχειοθέτηση, τη διάδοσή τους και τις αντίστοιχες υποδομές τους. Αυτά τα ερωτήματα αφορούν τις υποδομές αποθήκευσης δεδομένων ψηφιακού αρχείου, το ποια θα είναι η πρόσβαση, τη βιωσιμότητα της επιστημονικής έρευνας και το κατά πόσο οι επιστημονικοί κανόνες της ιστορίας για αποτελεσματική οργάνωση και περιγραφή των ιστορικών πληροφοριών θα μπορέσουν να εφαρμοστούν. Επιπλέον, τα παλαιά προβλήματα που αφορούσαν την πρόσβαση στις πρωτογενείς πηγές επικαιροποιούνται ως αποτέλεσμα της ψηφιοποίησης και των πιθανών επιπτώσεών της στη διαθεσιμότητα

τητα ή, αντιθέτως, στην υποεκπροσώπηση ορισμένων τύπων αρχείων (Milligan 2013· Putnam 2016). Επίσης, τίθεται το ζήτημα της αλγοριθμικής κουλτούρας και του τρόπου με τον οποίο η κουλτούρα που διαμορφώνεται από το κάθε λογισμικό επιδρά στον άνθρωπο και, μέσω της επιτέλεσης, οδηγεί σε νέες κουλτούρες βασισμένες στο λογισμικό, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με τον μεταδοτικά επαναλαμβανόμενο διαμοιρασμό (viral).

Ένα ακόμα ζήτημα που χρειάζεται εξέταση είναι ο αντίκτυπος που έχουν η θεσμική λήψη αποφάσεων και οι ποικίλοι περιορισμοί (λόγου χάρη οι οικονομικοί) στην ψηφιοποίηση των πηγών, καθώς και νέοι παράγοντες στο οικοσύστημα του διαδικτύου, όπως οι εταιρείες ψηφιοποίησης ή ακόμη και οι ανισότητες σε εθνικό και διακρατικό επίπεδο. Επίσης, η υποεκπροσώπηση σχετίζεται με το γεγονός ότι οι ιστορικοί μπορεί να μην έχουν πρόσβαση στα αρχεία που δημιουργούνται στον ψηφιακό χώρο. Αυτή η υποεκπροσώπηση ενδέχεται να έχει διττό χαρακτήρα. Από τη μια πλευρά είναι πιθανό να μην μπορούν οι ιστορικοί να αντιληφθούν τις εξελίξεις και από την άλλη να μην έχουν το δικαίωμα συμμετοχής σε αρχεία. Δεν πρέπει να ξεχνάμε τους προκαθορισμούς που μπορούν να δημιουργήσουν οι αλγόριθμοι και τα λογισμικά κατά τη συλλογή και την ανάλυση των ιστορικών δεδομένων με την αξιοποίηση των νέων μεθοδολογικών εργαλείων. Το τελευταίο, ως τρίτος παράγοντας, ενέχει στοιχεία προκαθορισμού ακόμα και για τη δουλειά των ιστορικών, αφού η ετερογένεια μεταξύ σκοπών και αποτελεσμάτων έχει διαρραγεί και αναφερόμαστε σε προκαθορισμένες αιτίες και αποτελέσματα.

Σχέση της ψηφιακής και της δημόσιας ιστορίας

Τα τελευταία χρόνια έχει δημιουργηθεί μια αρκετά μεγάλη βιβλιογραφία σχετικά με τις συνέργειες μεταξύ της ψηφιακής και της δημόσιας ιστορίας (Noiret [2011] 2012· Caubin 2016). Η ταύτισή τους δεν είναι δόκιμη, αφού στον ψηφιακό χώρο βρίσκονται ψηφιοποιημένες πηγές αιώνων ή ακαδημαϊκά βιβλία ιστορικών και ερευνητικές μελέτες. Δημόσια ιστορία μπορεί να θεωρηθούν οι ψηφιακές αφηγήσεις που γεννιούνται με βάση αυτά τα κείμενα από το ευρύ κοινό ή ο διάλογος που αναπτύσσουν οι ιστορικοί σε ψηφιακό χώρο για τα προαναφερθέντα υλικά. Επίσης, δημόσια ιστορία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ο συνδυασμός αυτών των αφηγήσεων με τις πρωτότυπες αφηγήσεις που δημιουργούν οι άνθρωποι στον ψηφιακό χώρο. Στη συνέχεια, θα τεθούν κάποια ερωτήματα σχετικά με θέματα που αφορούν την ώσμωση μεταξύ των επιστημόνων, των θεσμών πολιτιστικής κληρονομιάς, του ιδιωτικού τομέα και των πολιτών.

Το πρώτο σύνολο ζητημάτων αφορά τον προβληματισμό γύρω από την τεκμηρίωση των γεγονότων που σήμερα δημιουργούνται ως πρωτογενείς πηγές και αντίστοιχα αρχεία στο ψηφιακό περιβάλλον για τους μελλοντικούς ιστορικούς. Το βασικό ερώτημα είναι πώς καταγράφονται και τεκμηριώνονται ψηφιακά αρχεία από κοινωνικές ή πολιτικές κινήσεις (π.χ. το ισπανικό κίνημα **15M**, το γαλλικό **Nuit debout**, το **Women's March**) ή ιστορικά θέματα που συζητούνται και προσδιορίζονται εκ νέου στον ψηφιακό χώρο σήμερα (π.χ. τα διακόσια χρόνια από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης). Προς την κατεύθυνση αυτή έχουν κινηθεί η **Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου** τεκμηριώνοντας ψηφιακά αρχεία από μέσα κοινωνικής δικτύωσης, προσωπικά ιστολόγια κ.ά., το Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης (**MOMA**) με την καταγραφή των βιντεοπαιχνιδιών και μουσεία που αναδεικνύουν τον σύγχρονο πολιτισμό, όπως συνέβη για παράδειγμα με την καταγραφή των «gif» από το Μουσείο Κινούμενης Εικόνας (**Museum of the Moving Image**) της Νέας Υόρκης ή με την πλατφόρμα WeChat από το Μουσείο Βικτωρίας και Αλβέρτου (**Victoria and Albert Museum**) στο Λονδίνο.

Ένα άλλο βασικό ζήτημα που χρειάζεται να συζητηθεί είναι οι πολιτικές και ιδεολογικές χρήσεις της τεχνολογίας, όταν μάλιστα διαμορφώνονται κάτω από προκαθορισμένες αλγοριθμικές κινήσεις και μεταδοτικά επαναλαμβανόμενους διαμοιρασμούς. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η θεσμική χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης για την ενημέρωση των πολιτών και η πολιτική χρήση της βιομηχανίας παιχνιδιών (π.χ. στην ισραηλινο-παλαιστινιακή σύγκρουση). Ο ιστορικός χρειάζεται να καταγράψει, να αναλύσει και να συζητήσει αυτή τη νέα αρχειακή μορφή που βρίσκεται στο επίκεντρο της σύγχρονης κουλτούρας. Η επικοινωνία και η συζήτηση, όχι μόνο με άλλες κοινωνικές επιστήμες αλλά και με ανθρώπους της τεχνολογίας και πληροφορικής, θεωρούνται επιβεβλημένες.

Δεύτερο ζήτημα είναι οι τρόποι με τους οποίους χρησιμοποιείται η τεχνολογία στον τομέα της πολιτιστικής κληρονομιάς για την εμπλοκή των πολιτών με την ιστορία: χρήσεις των κοινωνικών μέσων ενημέρωσης, επαυξημένη και εικονική πραγματικότητα, ανάπτυξη εργαλείων για το κοινό με σκοπό τη διερεύνηση δεδομένων και συλλογών πολιτιστικής κληρονομιάς, η ψηφιοποίηση αρχείων από τον ιδιωτικό τομέα, η βιομηχανία των ψηφιακών παιχνιδιών (Stouraitis 2018). Ο εκδημοκρατισμός της ιστορίας μέσω των νέων τεχνολογικών εργαλείων δημιουργεί νέα ερευνητικά ερωτήματα που αφορούν τη σχέση των ανθρώπων με το ιστορικό παρελθόν και το πώς η δημόσια ιστορία θα επηρεάσει την αντίληψή μας για την ιστορία. Σαφώς, η ψηφιακή συσχέτιση είναι αυτή που εντείνει τα προηγούμενα ερωτήματα και δημιουργεί ασάφειες ως προς τις πολλαπλές αναπαραστάσεις που εγείρονται για το παρελθόν.

Η ψηφιακή πολιτισμική κληρονομιά δεν περιλαμβάνει μόνο την ψηφιοποίηση περιεχομένου, αλλά και το υλικό που παράγεται στον ψηφιακό χώρο, τις νέες μορφές αναπαραστάσεων που δημιουργούνται, καθώς και τις επιτελέσεις των χρηστών μέσω της διάδρασης και την εμπειρία που αποκομίζει ο χρήστης (Καρυδάκης 2021· Ροϊνιώτη 2021). Ο Χάρτης της UNESCO (2003), με τον τίτλο «[Charter on the Preservation of the Digital Heritage](#)», συμπεριέλαβε πολλές ψηφιακές πρακτικές και άνοιξε τον δρόμο για την καταγραφή μιας ευρύτερης πολιτισμικής κληρονομιάς. Επίσης, δεν πρέπει να αμελήσουμε να αναφέρουμε τη συστηματική προσπάθεια καταγραφής των ιστότοπων από το [Internet Archive](#) και την καταγραφή των λογισμικών ως πνευματικών και πολιτισμικών προϊόντων από το [Software Heritage](#).

Το τελευταίο σύνολο ζητημάτων αφορά την ιστορική μνήμη και τον τρόπο με τον οποίο εμφανίζεται αυτή σε ατομικό, συλλογικό και θεσμικό επίπεδο –ή ακόμα και η βιωμένη μνήμη σε ψηφιακό περιβάλλον– για να δείξει με τη χρήση γεγονότων τη σχέση των ανθρώπων με την ιστορία και τους πολλαπλούς τρόπους με τους οποίους το παρόν επηρεάζει την αντίληψη του παρελθόντος. Σε αυτή τη θεματική έχουν τεθεί πολλές σκέψεις για το αν πράγματι θεωρείται βιωμένη η μνήμη που διαμεσολαβείται από την τεχνολογία, και για τις μορφές εμπειρίας που αποκτούν οι χρήστες μέσω της τεχνολογίας. Οι ψηφιακές μνήμες θεωρούνται ανοιχτές στη συνεχή ανατροφοδότηση ανάμεσα σε χρήστες και τεχνολογία, με αποτέλεσμα να αναμειγνύονται ιδιωτικές και συλλογικές μνήμες. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια νέα κληρονομιά από τα ψηφιακά παραγόμενα αρχεία, μέσω της αμοιβαίας και επαναλαμβανόμενης αλληλεπίδρασης με χειροπιαστά δείγματα και βιωμένα ίχνη του κοινού παρελθόντος (Giaccardi 2012, 1-2).

Η περίπτωση των ψηφιακών παιχνιδιών θα μπορούσε να τεθεί ως ένα παράδειγμα όσων ειπώθηκαν παραπάνω, αφού η περίπτωση των διαδικτυακών παιχνιδιών δείχνει την επίδραση που ασκούν οι υπόλοιποι χρήστες στις προσωπικότητες που συμμετέχουν σε αυτά τα παιχνίδια. Ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του Μήτσου Μπιλάλη (2015), ο οποίος αναφέρεται σε μια ιδιάζουσα αντιμνημονική συνθήκη στον ψηφιακό κόσμο, διότι τα μέλη των ψηφιακών κοινοτήτων μοιράζονται κοινές αντιλήψεις για το ιστορικό παρελθόν όχι μέσω μιας βιωμένης εμπειρίας, αλλά από την αμεσότητα του διαδικτύου, με το αίσθημα της «σωστής» τοποθέτησης και του φορέα της ιστορικής αλήθειας.

Η μετατόπιση της ψηφιακής ιστορίας στη διδασκαλία

Η αξιοποίηση των ψηφιακών τεχνολογιών στην εκπαιδευτική διαδικασία μετρά ήδη πολλές δεκαετίες, με τη βασική εκπαίδευση να κρατά τα σκήπτρα. Σε αυτή την περίπτωση η μετατόπιση δεν είναι εύκολη, αφού η εκπαίδευση δεν ακολούθησε την τεχνολογική διείσδυση στην κοινωνία με μια αναστοχαστική διάθεση, αλλά ως βασική επιταγή υιοθέτησης των αλλαγών και της καινοτομίας. Η χρήση των εργαλείων του υπολογιστή έγινε αντικείμενο αναφοράς για τη μαθησιακή διαδικασία συγχέοντας την αξιοποίησή τους με την αξιοποίηση της ψηφιακής διαδικασίας. Η τεχνολογική ενσωμάτωση άργησε, και τα εκπαιδευτικά ψηφιακά εργαλεία δεν είχαν πάντοτε την ανάλογη επιτυχία είτε εξαιτίας του εφήμερου χαρακτήρα είτε εξαιτίας του σχεδιασμού του περιεχομένου. Η τεχνητή νοημοσύνη έχει συμβάλει προς την κατεύθυνση της εκμάθησης ζητημάτων, όπως οι προκαθορισμένες απόψεις ή οι στοχευμένοι διαιμοιρασμοί που οδηγούν στην αναπαραγωγή στερεοτύπων.

Τα τελευταία χρόνια δημιουργήθηκαν τμήματα ψηφιακής ιστορίας σε αρκετά πανεπιστήμια ανά τον κόσμο. Ακόμα και στα παραδοσιακά τμήματα της ιστορίας η διδασκαλία ενσωματώνει πια τον ψηφιακό πολιτισμό ή συναφείς δεξιότητες. Αυτό δεν σημαίνει ότι αξιοποιείται η ψηφιακή τεχνολογία με σκοπό τη διερεύνηση, αλλά ότι εξυπηρετεί τον τρόπο διδασκαλίας. Υπάρχουν εξειδικευμένα ιστολόγια διδασκαλίας ([Source Criticism in the Digital Age](#), [Programming Historian](#), [La boîte à outils des historiens](#)), που προβλέπουν την ανάπτυξη δεξιοτήτων μεταξύ των ιστορικών ή ψηφιακά διεπιστημονικά τμήματα (όπως η πρωτοβουλία ψηφιακών μεθόδων του Πανεπιστημίου του Άμστερνταμ). Επίσης, μια σειρά από ηλεκτρονικές υπηρεσίες ή/και λογισμικά (π.χ. [Nodegoat](#), [AnalyseSHS](#)) για κάποιον/α που μπορεί εύκολα να διερευνήσει και να αναλύσει δεδομένα (Düring κ.ά. 2011). Ωστόσο, λίγες συστηματικές προσεγγίσεις επιτρέπουν να έχουμε μια γενική άποψη του τρόπου με τον οποίο οι ιστορικοί ασχολούνται με τους ψηφιακούς μετασχηματισμούς του επαγγέλματός τους (Heimburger και Ruiz 2011) και ακόμη σπανιότερα υιοθετείται μια διακρατική προοπτική.

Από αυτή τη μετατόπιση στη διδακτική πράξη αναδύονται για το επάγγελμα του ιστορικού ερωτήματα που αφορούν το πώς οι ιστορικοί θα διδάσκουν πια ιστορία. Εδώ δεν αναφερόμαστε μόνο στην αξιοποίηση των ψηφιακών εργαλείων (Παγκόσμιος Ιστός), αλλά στο πώς θα γίνουν αντιληπτά τα ψηφιακά αρχεία και πώς θα αναλυθούν, πώς γίνεται η ιστορία μέρος της ζωής των ανθρώπων. Αυτή η διδασκαλία επιφέρει αλλαγές και στον τρόπο που αρθρώνονται οι δεξιότητες όχι μόνο στο πανεπιστημιακό περιβάλλον, αλλά και στη σχολική αίθουσα. Η γνώση της τεχνολογίας στα σχολεία δεν μπορεί να περιορίζεται σε ζητήματα κώδικα, αλλά χρειάζεται να αφορά θέματα που σχετίζονται με τα νέα αρχεία, τη λειτουργία

τους, τον τρόπο οργάνωσής τους και το πώς τα νεαρά άτομα διαμορφώνουν τις νέες συνθήκες που θα επηρεάσουν τις ζωές των ανθρώπων στο μέλλον. Η γνώση των ψηφιακών εργαλείων δεν είναι αρκετή ως δεξιότητα των νέων (Mahony και Pierazzo 2012), αφού απαιτεί και την κριτική αποτίμησή τους, απαιτεί κατανόηση του ρόλου των νέων σε αυτή τη νέα ψηφιακή συνθήκη και του πώς οι ίδιοι διαμορφώνουν ταυτότητες και αφηγήσεις σε σχέση με το ψηφιακό περιβάλλον (βλ. ερευνητικό έργο [Διαχρονίες](#)). Απαιτεί, τέλος, την εκπαίδευση των ανθρώπων που θα εκπαιδεύσουν τους μαθητές/τριες, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους θα έρθουν σε επαφή και θα επεξεργαστούν νέο περιεχόμενο (βλ. σχετικό εκπαιδευτικό υλικό για νέες μορφές αρχείων στο [European Artificial Intelligence Lab](#)).

Παρόλο που υπήρξαν έργα που αναπτύσσουν τη συζήτηση και προτείνουν λύσεις, κυρίως σχετικά με τους πόρους του διαδικτύου (Cohen και Rosenzweig 2005), δεν έχει δοθεί έμφαση στους τρόπους με τους οποίους ενσωματώνεται η διεπιστημονικότητα στη διδασκαλία της ψηφιακής ιστορίας. Αυτό που χρήζει ιδιαίτερης διερεύνησης –ίσως το πιο κρίσιμο σημείο– είναι ο τρόπος αντιμετώπισης των ψηφιακών δεδομένων που παράγονται στον ψηφιακό χώρο (π.χ. δεδομένα κοινωνικών μέσων) αναφορικά με τη χρήση και την ανάλυσή τους ως πρωταρχικών πηγών από τους ιστορικούς και τους ερευνητές σε μαθήματα ιστορίας ή σε διεπιστημονικά τμήματα.

Ο Αντώνης Σμυρναίος (2013, 108) χαρακτηρίζει «καταναλωτικό εγγραμματισμό» την επιμονή της διδακτικής να βρίσκεται σε άμεση σχέση με την αγορά, ώστε οι νέοι να μπορούν να επιβιώσουν στον σύγχρονο κόσμο. Η έννοια της καταναλωτικότητας επισκιάζει και τη διδακτική μετατόπιση των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών. Ο Σμυρναίος προσθέτει ότι οι διεπαφές ανθρώπου και υπολογιστών μέσω της τεχνητής νοημοσύνης θα οδηγήσουν σε εξάλειψη του διδάσκοντος και θα μετασχηματίσουν εντελώς τα διδακτικά αντικείμενα (Σμυρναίος 2009, 395).

Αντί επιλόγου

Η ιστορία στο ψηφιακό περιβάλλον, λοιπόν, αντιμετωπίζεται συνήθως ως φετίχ από αυτούς που θεωρούν ότι αποτελεί επιτακτική ανάγκη η εφαρμογή και η χρήση της στις νέες προκλήσεις της κοινωνίας. Αυτή η αντίληψη ενέχει κινδύνους τόσο για τον τρόπο με τον οποίο αξιοποιείται η τεχνολογική διάσταση, όσο και για τον ρόλο των ιστορικών σε αυτήν τη νέα εποχή. Αρκετές φορές η χρήση και η αξιοποίηση των ψηφιακών εργαλείων συγχέονται με τη διερεύνηση, τον αναστοχασμό και την επικοινωνιακή λειτουργία τους. Αυτός είναι ο λόγος που οι περισσότεροι αξιοποιούν την ψηφιακή τεχνολογία στο πλαίσιο μιας εργαλειακής θεώρησης, με σκοπό να πραγματοποιήσουν έρευνες με παραδοσιακές μεθοδολογίες δίχως προσανατολισμό για νέα ερωτήματα. Απουσιάζει αρκετές φορές η αναφορά στην πολιτική και ιδεολογική πτυχή των τεχνολογιών, σαν να μην έχουν δημιουργηθεί από ανθρώπους ενταγμένους σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο.

Ο 21ος αιώνας, όμως, με τον εκδημοκρατισμό των ψηφιακών μέσων και την άμεση εμπλοκή όλων –ιστορικών και μη– στο παρελθόν, τόσο στην παραγωγή όσο και στην κατανάλωση, χρειάζεται να εξεταστεί επισταμένως και ακόμα περισσότερο χρειάζεται να ξεκινήσει ένας ουσιαστικός διεπιστημονικός διάλογος ανάμεσα σε ερευνητές των ανθρωπιστικών, των κοινωνικών και των τεχνολογικών επιστημών, των επιστημών της πληροφορικής, της αρχιτεκτονικής και των τεχνών, των ψηφιακών μέσων, των μνημονικών πρακτικών κ.λπ., σχετικά με τη διάδραση μεταξύ του ανθρώπου και της ψηφιακής τεχνολογίας, γύρω από τους τρόπους με τους οποίους διερευνάται μεθοδολογικά αυτή η νέα πρόκληση και για τις μεθόδους με τις οποίες θα διδάσκεται σε σχολεία και πανεπιστήμια. Η τεχνητή νοημοσύνη θα αποτελεί σε λίγο καιρό αναπόσπαστο μέρος της καθημερινότητάς μας, με αποτέλεσμα να θεωρούμε ότι είναι απαραίτητο να αντιλαμβανόμαστε με ποιες μεθόδους λειτουργεί και πώς επιδρά στις κοινωνίες του 21ου αιώνα.

Η ψηφιακή ιστορία ξεπερνά τον παραδοσιακό ρόλο του ιστορικού, καθιστώντας τον ικανό να απομυθοποιήσει τις ψηφιακές πρακτικές και να αναλύσει τα χαρακτηριστικά της νέας εποχής. Ιδιαίτερη σημασία χρειάζεται να δοθεί και στο περιεχόμενο των ψηφιακών αρχείων που αναπτύσσονται στο πλαίσιο του κυβερνοχώρου ώστε να δομηθούν συγκεκριμένοι κανόνες αρχειοθέτησης και έρευνας, πέρα από τις μεθόδους των αλγορίθμων και της τεχνητής νοημοσύνης που απαιτούν σε κανόνες αγοράς μάρκετινγκ και όχι ουσιαστικής έρευνας. Φυσικά, χρειάζεται να αναρωτηθούμε για το πώς γράφεται η ιστορία σε αυτό το νέο πλαίσιο, αλλά κυρίως πώς βιώνεται και πώς γίνεται αντιληπτή σε μια εποχή πολλαπλών τοποθετήσεων· πώς νοείται πια η ιστορική αλήθεια.

Βιβλιογραφία

- Andersen, Deborah L. 2002. «Defining Digital History». *Journal of the Association for History and Computing* 5 (Μάιος), τχ. 1. Επίσκεψη 10 Ιουλίου 2020. <https://quod.lib.umich.edu/j/jahc/3310410.0005.103/--defining-digital-history?rgn=main;view=fulltext>.
- Ayers, Edward L. 1999. «The Pasts and Futures of Digital History». University of Virginia. Επίσκεψη 20 Ιουλίου 2020. <http://www.vcdh.virginia.edu/PastsFutures.html>.
- Cauvin, Thomas. 2016. *Public History: A Textbook of Practice*. Νέα Υόρκη: Routledge.
- Cohen, Daniel, και Roy Rosenzweig. 2005. *Digital History: A Guide to Gathering, Preserving, and Presenting the Past on the Web*. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.
- Cross, Gary. 2000. *An All-Consuming Century: Why Consumerism Won in Modern America*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- Düring, Marten, Matthias Bixler, Michael Kronenwett και Martin Stark. 2011. «VennMaker for Historians: Sources, Social Networks and Software». *Revista hispana para el análisis de redes sociales* 21 (Δεκέμβριος), τχ. 8: 421-452. Επίσκεψη 12 Ιουλίου 2020. https://www.researchgate.net/publication/52003377_VennMaker_for_Historians_Sources_Social_Networks_and_Software/fulltext/53d234310cf220632f3c7625/VennMaker-for-Historians-Sources-Social-Networks-and-Software.pdf
- Genet, Jean-Philippe. 1986. «Histoire, Informatique, Mesure». *Histoire et Mesure* 1 (1): 7-18. Επίσκεψη 10 Ιουλίου 2020. https://www.persee.fr/doc/hism_0982-1783_1986_num_1_1_904.
- Giaccardi, Elisa, επιμ. 2012. *Heritage and Social Media: Understanding Heritage in a Participatory Culture*. Λονδίνο: Routledge.
- Gold, Matthew, επιμ. 2012. *Debates in the Digital Humanities*. Μινεάπολη: University of Minnesota Press.
- Graham, Shawn, Ian Milligan και Scott Weingart. 2015. *Exploring Big Historical Data: The Historian's Microscope*. Λονδίνο: Imperial College Press.
- Hartog, François. 2003. *Καθεστώς ιστορικότητας: Παροντισμός και εμπειρίες του χρόνου*. Μετάφραση Δημήτρης Κουσουρή. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Heimbürger, Franziska, και Émilien Ruiz. 2011. «Faire de l'histoire à l'ère numérique: Retours d'expériences». *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 58 (Μάιος), τχ. 4bis: 70-89.
- Καρυδάκης, Γιώργος. 2021. «Τεχνολογικά επαυξημένη πολιτισμική εμπειρία χρήστη και η ανάδειξη της πολιτισμικής κληρονομιάς». Στο *Αναδυόμενες τεχνολογίες και πολιτισμική κληρονομιά*, επιμέλεια Αλεξάνδρα Μπούνια και Δέσποινα Καταπότη. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Kirschenbaum, Matthew. 2010. «What is Digital Humanities and What's It Doing in English Departments?». *ADE Bulletin* 150: 55-61.
- Kitchin, Rob. 2014. *The Data Revolution: Big Data, Open Data, Data Infrastructures and Their Consequences*. Λονδίνο, Θάουζαντ Όουκς, Καλιφόρνια, Νέο Δελχί και Σιγκαπούρη: Sage.
- Κονδύλης, Παναγιώτης. 1998. *Από τον 20ό στον 21ο αιώνα: Τομές στην πλανητική πολιτική περί το 2000*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Lamassé, Stéphane, και Philippe Rygiel. 2014. «Nouvelles frontières de l'historien». *Revue Sciences/Lettres* 2. <https://doi.org/10.4000/rsl.411>.
- Lee, John. 2002. «Principles for Interpretative Digital History Web Design». *Journal of the As-*

- sociation for History and Computing 5 (Σεπτέμβριος), τχ. 3. Επίσκεψη 12 Ιουλίου 2020. <https://quod.lib.umich.edu/j/jahc/3310410.0005.305/--principles-for-interpretative-digital-history-web-design?rgn=main;view=fulltext>.
- Λιάκος, Αντώνης. 2010. «Οι ανθρωπιστικές επιστήμες στην κοινωνία της γνώσης και στη μετάβαση του πανεπιστημίου από την αυτονομία στην ετερονομία». Παρέμβαση στην ημερίδα για τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες, του περιοδικού *Historein/Ιστορείν*, Αθήνα 13 Ιουνίου. Επίσκεψη 23 Ιουλίου 2020. <https://antonisliakos.files.wordpress.com/2011/04/humanities-historein3.pdf>.
- Mahony, Simon, και Elena Pierazzo. 2012. «Teaching Skills or Teaching Methodology?». Στο *Digital Humanities Pedagogy: Practices, Principles and Politics*, επιμέλεια Brett D. Hirsch, 1η έκδ., τ. 3, 215-226. Open Book Publishers. <https://doi.org/10.2307/j.ctt5vjtt3.13>.
- Milligan, Ian. 2013. «Illusionary Order: Online Databases, Optical Character Recognition, and Canadian History, 1997-2010». *Canadian Historical Review* 94 (Δεκέμβριος), τχ. 4: 540-569.
- Miles, Steven, 1998. *Consumerism as a Way of Life*. Λονδίνο: Sage.
- Μπιλάλης, Μήτσος. 2015. *Το παρελθόν στο δίκτυο: Εικόνα, τεχνολογία και ιστορική κουλτούρα στη σύγχρονη Ελλάδα (1994-2005)*. Αθήνα: Historein, ΕΚΤ/ΕΙΕ. Επίσκεψη 12 Ιουλίου 2020. <https://epublishing.ekt.gr/el/15373>.
- Noiret, Serge. [2011] 2012. «La Digital History: Histoire et mémoire à la portée de tous». Στο *Read Write Book 2: Une introduction aux humanités numériques*, επιμέλεια Pierre Mounier, 151-177. Μασσαλία: OpenEdition Press. Ψηφιακή δημοσίευση ανοιχτής πρόσβασης. Επίσκεψη 12 Ιουλίου 2020. <https://books.openedition.org/oep/258#bodyftn7>.
- Πεντάζου, Ιουλία. 2016. «Σχεδιάζοντας ψηφιακά εκθέματα για την ιστορία της πόλης του Βόλου: Ο ψηφιακός σχεδιασμός από τη θεωρία στην πράξη». Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Putnam, Lara. 2016. «The Transnational and the Text-Searchable: Digitized Sources and the Shadows They Cast». *American Historical Review* 121 (Απρίλιος), τχ. 2: 377-402.
- Robertson, Stephen. 2016. «The Differences between Digital Humanities and Digital History». Στο *Debates in the Digital Humanities*, επιμέλεια Lauren F. Klein και Matthew K. Gold. Μινεάπολη: University of Minnesota Press. Επίσκεψη 20 Ιουλίου 2020. <https://dhdebates.gc.cuny.edu/read/untitled/section/ed4a1145-7044-42e9-a898-5ff8691b6628#ch25>.
- Ροϊνιώτη, Ελίνα. 2021. «Διασώζοντας την εμπειρία: Ψηφιακά παιχνίδια ως πολιτιστικά τεκμήρια». Στο *Αναδυόμενες τεχνολογίες και πολιτισμική κληρονομιά*, επιμέλεια Αλεξάνδρα Μπούνια και Δέσποινα Καταπότη. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Rosenzweig, Roy. 2003. «Scarcity or Abundance? Preserving the Past in a Digital Era». *American Historical Review* 108 (Ιούνιος), τχ. 3: 735-762.
- Scheinfeldt, Tom. 2014. «The Dividends of Difference: Recognizing Digital Humanities' Diverse Family Tree/s». *Found History*, 7 Απριλίου. Επίσκεψη 30 Ιουλίου 2020. <https://foundhistory.org/2014/04/the-dividends-of-difference-recognizing-digital-humanities-diverse-family-trees/>.
- Schreibman, Susan, Ray Siemens και John Unsworth, επιμ. 2004. *A Companion to Digital Humanities*. Οξφόρδη: Blackwell.
- Seefeldt, Douglas, και William Thomas. 2009. «What Is Digital History?». *Perspectives on History*, 1 Μαΐου. Επίσκεψη 12 Ιουλίου 2020. <https://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/may-2009/what-is-digital-history>.

- Simon, Zoltán B. 2019. *History in Times of Unprecedented Change: A Theory for the 21st Century*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Bloomsbury.
- Simon, Zoltán B., και Marek Tamm. 2021. «Historical Futures». *History and Theory* 60 (Μάρτιος), τχ. 1: 1-22. Επίσκεψη 1 Ιουλίου 2021. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/hith.12190>.
- Σμυρναίος, Αντώνης. 2009. *Λατρεία και νεύρωση στην παιδαγωγική της καινοτομίας: Σημειώσεις σε μια μετανεωτερική φιλοσοφία της παιδείας*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- . 2013. *Ιστορίας μάθησις: Ζητήματα φιλοσοφίας και διδακτικής της ιστορίας*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Stouraitis, Elias. 2018. «Deconstructing Historical Culture of Massively Multiplayer Online Games: A Participatory Interactive Past». *Journal of Research on History Didactics, History Education, and History Culture: Yearbook of the International Society for History Didactics (JHEC)* 39: 31-52.
- Thomas, William. 2004. «Computing and the Historical Imagination». Στο *A Companion to Digital Humanities*, επιμέλεια Susan Schreibman, Ray Siemens και John Unsworth. Οξφόρδη: Blackwell.
- Webster, Peter. 2015. «Will Historians of the Future Be Able to Study Twitter?». *Webstory, Peter Webster's Blog*, 6 Μαρτίου. Επίσκεψη 12 Ιουλίου 2020. <https://peterwebster.me/2015/03/06/future-historians-and-twitter/>.